

Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling

P. DE ROOY

1 'De kleine geloven'

In zijn magnum opus *Op het breukvlak van twee eeuwen* tekende Jan Romein ons een bourgeoisie in verwarring. Oppervlakkig beschouwd beheerste deze klasse de winst- en verliesrekening van macht en moraal. Maar zowel van buitenaf als van binnenuit groeiden de bedreigingen, de opkomst van de onafhankelijkheidsbewegingen in de koloniale rijken en de arbeidersbeweging in alle landen van Europa. Daarmee verbonden vervaagden klassieke onderscheidingen als die tussen staat en maatschappij, privé en openbaar, zoals alle vanzelfsprekendheden werden aangetast. Alle vaste waarheden werden relatief; alle autoriteit die berustte op traditie en verleden brokkelde af, waarmee ook de toekomst onzeker werd. Wanhopig was de bourgeoisie dan ook op zoek naar een nieuwe 'orde der dingen', die bovenal gestalte moest krijgen in een nieuwe sociale ethiek, waarin een oplossing werd gegeven voor de spanning tussen individu en gemeenschap.

In dit spanningsveld werden door Romein al diegenen gesitueerd, die met hun vaak hoogst eigenzinnige geloofjes beweerden een oplossing te hebben voor de grote problemen des levens en niet zelden ook voor de wereld daarna: de Spiritisten en theosofen, de astrologen en magnetiseurs, de vegetariërs en geheelonthouders en al die andere profeten, 'grote en kleine, gave en geschondene, begaafde en alleen maar listige. Éénogen die koning waren in het land der blinden of kwakzalvers in Luilekkerland'¹. Deze categorie nam in zijn visie een belangrijke plaats in, immers:

Er is wel geen indringender bewijs voor de fundamentele onzekerheid en onbevredigdheid van de geest van deze tijd dan dit salutisme en idealisme, dit haken naar heil en heiligheid².

Na deze krachtige opinies is de verdere analyse van 'de kleine geloven' echter merkwaardig ambivalent. Opvallend is bijvoorbeeld zijn mening dat het hier vooral ging om een verschijnsel in de bovenste lagen der maatschappij, terwijl zijn eigen gegevens laten zien dat het op alle lagen van de bevolking aantrekkingskracht uitoefende. Daarnaast is er het probleem van het verband tussen deze min of meer metafysische bewegingen en het meer of minder radicale sociale hervormingsstreven. Er zijn immers tal van mensen aan te wijzen die een en ander in zich wisten te verenigen, George Wallace en Annie Besant bijvoorbeeld. In Nederland was Troelstra enige tijd zeer geïnteresseerd in het spiritisme, en hij veronderstelde hiervoor ook een

1 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2 dln.; Leiden-Amsterdam, 1967) II, 223.

2 *Ibidem*, II, 227.

vrij grote belangstelling onder socialistische arbeiders³. Verder is het opvallend dat Romein in zijn catalogisering van 'kleine geloven' eigenlijk geen enkel selectie criterium hanteert: welk opvattingje hoorde er wel bij, welk bewegingje niet? Daardoor werd het wel een zeer heterogene categorie, waarbij de vraag zich voordoet wat eigenlijk het gemeenschappelijke kenmerk is. Op dat punt komt Romein tot een merkwaardig slotoordeel: hij kenschetst 'de kleine geloven' als anarchistisch en besluit met de opmerking dat dit alles slechts uitingen waren van

het slechte geweten van een heersende klasse die enerzijds niet langer overtuigd was van het goed recht harer heerschappij en anderzijds daarin nog zo weinig bedreigd werd dat zij zich veroorloven kon, haar eigen tekort te onderkennen⁴.

De vraag is of dit oordeel niet vooral werd ingegeven door een *Whig-interpretation* van de ontwikkeling van het socialisme, die men ongeveer als volgt zou kunnen aanduiden: 'de kleine geloven' kwamen wellicht voort uit dezelfde motieven, maar waren van begin af gedoemd ten onder te gaan tegenover een zoveel hogerstaande theorie en een zoveel praktischer gevoerde belangenstrijd: het socialisme. Dit miskent echter het problematische karakter van het verschijnsel dat als 'kleine geloven' werd aangeduid. Voor een deel waren dat immers personen en stromingen die een hoogst eigen soort religie, mystiek of geestelijke Holloway-pil verkondigden, zoals die er altijd zijn geweest en altijd zullen blijven, hooguit rond de eeuwwisseling wat talrijker door de aantasting van de vanzelfsprekende autoriteit van de christelijke kerken. Daarnaast echter waren de meeste van de nieuwe 'kleine geloven' veel meer te beschouwen als onderdelen van een brede humanitaire beweging. Zij worstelden, soms enigszins omneveld in wat mystieke overgevoeligheid, met de vraag hoe de samenleving 'menschelijker' kon worden en neigden ertoe dit slechts mogelijk te achten als zich eerst de daarin levende individuen zouden hebben gebeterd in opvattingen en gedrag. Dit soort emoties werden aanvankelijk zelfs afgestoten door het vroege socialisme en werden ook in de SDAP pas na de eeuwwisseling moeizaam getolereerd.

2 'De oude beweging'

Zo de bourgeoisie last had van een slecht geweten, dan werd dat in ieder geval het meest gestimuleerd door de Sociaal-democratische bond van Domela Nieuwenhuis. Een coherente theorie kon daarin, zoals bekend, nauwelijks worden aangetroffen, ook al had Nieuwenhuis een bewerking gemaakt van *Das Kapital*, in 1881 uitgegeven als *Kapitaal en arbeid*. De vraag of deze samenvatting wel in alle opzichten gelukkig was (de intellectuelen van *De Nieuwe Tijd* zouden daar later nogal honend over zijn) is echter van minder belang, omdat het, gezien het toenmalige ontwikkelingspeil van de arbeidersklasse, hoogst onwaarschijnlijk is dat de beweging iets zou opschieten met een fijner inzicht in de complexiteit van het werk van Marx. Bovendien liet een begrip

3 P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, III, *Branding* (Amsterdam, 1932) 75-80.

4 Romein, *Op het breukvlak*, II, 215, 220 en 228.

als 'meerwaarde' zich gemakkelijk begrijpen, omdat arbeiders om zich heen zagen dat anderen van hun arbeid profiteerden, dat ze uitgebuit werden. En 'klassestrijd' kon functioneren als de stenografische aanduiding voor de gedachte dat men zich aaneendiende te sluiten om verandering af te dwingen, want goedschiks zouden 'de heeren' daartoe niet overgaan. De invloed van het marxisme was verder duidelijk in de gedachte dat de samenleving pas echt beter zou zijn ingericht als de sociaal-economische orde zou zijn veranderd. Maar bij het doorlezen van *Recht voor allen* is duidelijk dat de bron van dit 'oude' socialisme vooral gelegen was in de verontwaardiging over het alom aanwezige onrecht en de voortdurende aantasting van de eigenwaarde van de arbeiders. Dit dreef op een radicaal-democratische traditie, waarin een parasitaire elite werd aangevallen en vrijheid, gelijkheid en broederschap werd gevorderd. De inspiratiebron was dan ook niet zozeer de Commune van 1871 (daaraan werd vooral gerefereerd als symbool van martelaarschap), als wel vooral de Franse revolutie⁵. Dit was op die manier ook een goed punt voor de discussie met de liberalen, want die konden natuurlijk herinnerd worden aan het feit dat hun positie voor een goed deel ook aan deze traditie was ontleend. En voor christenen hadden de socialisten ook een aardige argumentatie. Juist voor Domela Nieuwenhuis was het christendom niét iets verwerpelijks, maar een belangrijke fase in de morele ontwikkeling van de mensheid. De huidige christenen gedroegen zich echter allerminst naar hun eigen leer. Sommige welgekozen citaten uit de bijbel waren in dit kader populair, zoals: 'Wee ook u, wetgeleerden, want gij legt den mensen ondraaglijke lasten op, en zelf raakt gij die lasten niet met één uwer vingers aan'⁶ (Lucas 11: 46). De ideologie van 'de oude beweging' was daarmee een eigenzinnig mengsel van Marx en Multatuli, dat zijn belangrijkste kracht ontwikkelde in de aanval op de elite. *Recht voor allen* bereikte nooit hogere verkoopcijfers dan toen daarin de onthullingen van de *Pall Mall Gazette* werden opgenomen over de manier waarop de aristocratie zich van meisjes en vrouwen voorzag om haar lusten te botvieren: 'Hooft het arbeiders, hoe respectabel de machthebbers zijn...'⁷. Ook het beroemde pamflet *Koning Gorilla* over koning Willem III had dezelfde functie: aantonen dat degenen die over het volk waren gesteld niet alleen oneerlijk waren, maar bovenal moreel niet deugden, gemeten aan de nonnen die zij zelfstelden. En dat was op zich een redelijke rechtvaardiging om stevig uit te pakken over al die bloedzuigers en zakkenvullers, die rovers en moordenaars.

Het is interessant te zien hoe de radicaal Treub hier echter een paradox ontwaarde. In 1891 hield hij een rede voor de Amsterdamse afdeling van de Sociaal-democratische bond, in het hol van de leeuw dus. In het eerste deel van zijn toespraak legde hij zijn

5 Typerend voor deze traditie is bijvoorbeeld het populaire Vrijheidslied: 'Op mannen, broeders, saam vereenigd! Op, burgers, sluit u bij ons aan!' 'Burgers' dus en niet 'kameraden'.

6 B. Altena, *'Een broeinest der anarchie'. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Amsterdam, 1989) 174-177. Dit was overigens bijna woordelijk wat ook de linksliberaal Van Houten zijn medeleden in de Tweede Kamer voorhield. Zie: S. Stuurman, '... de Javanen en de jeneververbruikers hebben tot dusverre alles betaald', *De Gids*, CLI (mei 1988) v, 364-384.

7 *Recht voor allen*, 18-7-1885.

gehoor uit, aan de hand van *Kapitaal en arbeid* van Nieuwenhuis, dat de meerwaarde-theorie niet klopte en rustig in het museum kon worden bijgezet. Allerlei beschouwingen over de toekomstige, socialistische maatschappij, hadden hem evenmin overtuigd. Maar zijn hoofdaanval kwam pas in het tweede deel. Na uitvoerig geciteerd te hebben uit de sociaal-democratische pers, vatte hij samen: 'De kapitalisten, de bezitters worden beurtelings uitgemaakt voor uitzuigers, huichelaars, beulen, ellendige en walgelijke wezens, dieven, moordenaars en wat niet al'⁸.

Dat was alleen maar verbittering brengen, haat zaaien en opruien, met geen ander doel dan arbeiders het idee bij te brengen dat er wel verandering in de treurige omstandigheden te brengen was, als die bezitters dat maar zouden willen. Welnu, van tweeën één. Of u neemt de leer van Marx en Engels niet serieus, want die hebben juist uitgelegd dat een ellendige situatie niet het gevolg is van persoonlijke opvattingen en handelingen (maar omgekeerd, dat opvattingen en handelingen afhangen van de economische omstandigheden). Of uw pleidooi voor een samenleving van een hoger moreel niveau, waarin gemeenschapsgevoel en verbroedering heerst, is niet ernstig gemeend, want u denkt toch niet dat met deze overmatige agressie een dergelijke samenleving dichterbij wordt gebracht. Na deze ferme toespraak kon Treub met moeite het vege lijf redden.

Toch had hij hier de vinger op een wonde plek gelegd. In het marxisme zit een spanning tussen morele verontwaardiging en wetenschappelijk inzicht. Maar de vroege arbeidersbeweging kon het zich niet veroorloven de verwevenheid tussen beide polen te ontwarren, laat staan een van beide te laten vallen. Dat merkte Franc van der Goes, die zich in het begin van de jaren negentig aansloot bij de SDB. Daar pleitte hij zowel voor een matiging in de toon die werd aangeslagen, als een verbetering van het theoretisch niveau van de partij, wat hij noemde: 'het klasse-socialisme opvoeren tot een onpartijdige wetenschap'. Hij meende zich noch van het program, noch van de tactiek van de partij te distantiëren, maar werd desondanks vrijwel meteen geroeyerd. Dat is ook verklaarbaar, immers, een verwetenschappelijking van het inzicht zou, naar het gevoel van de socialisten van het eerste uur, het risico inhouden slechts schade te doen aan de werfkracht van de 'proletarische' morele verontwaardiging⁹. Dit alles betekende dat de oude beweging vrij onaantrekkelijk was voor intellectuelen die zochten naar een nieuwe sociale orde, naar een nieuwe ethiek waarin individu en gemeenschap met elkaar verbonden zouden zijn. Hoe ernstig dit zoeken werd genomen, blijkt wel het meest uit de internationaal enig opzien barende publikatie van Nordau.

3 'Ontaarding'

Max Nordau, die eigenlijk M. S. Suefeld heette, was een Hongaarse romancier, psychiater en cultuurfilosoof die in het Duits schreef en in Parijs woonde. In 1893

8 M. W. F. Treub, *De radicalen tegenover de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam, 1891)42.

9 Dit aspect van het conflict lijkt me belangrijker dan het argument dat Domela Nieuwenhuis geen mededingers kon dulden (dan wel dat zijn trouwe aanhangers geen kritiek op hem konden velen). W. H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding* (Amsterdam, [1905]) II, 132-135.

verscheen zijn vermaarde tweedelige studie *Entartung*, nog datzelfde jaar ook in het Nederlands verschenen als *Ontaarding*. De vertaler, Maurits Smit, opende in een woord vooraf als volgt:

Op maatschappelijk en staathuishoudkundig terrein is een hevig gewarrel van denkbeelden en theorieën merkbaar; zooveel hoofden, zooveel hervormingsplannen. Men voelt dat er iets gebeuren moet, maar niemand weet wat, hoe en wanneer¹⁰.

Nordau spaarde niets wat in Europa eeuwenlang heilig was geweest, de christelijke kerken, de monarchie, de adel, maar was evenmin gelukkig met het functioneren van het parlementaire stelsel en de liberale economie. Zijn spot werd echter het meest venijnig als hij de artistieke wanen van de dag besprak. Alle begrippen en gevoelens over zedelijkheid, fatsoen en rationaliteit werden volgens hem achteloos overboord gezet en vervangen door een wonderlijk allegaartje van associatieve onzin. Het waren uitingen van een hedonistisch toegeven aan lagere instincten, gehuld in een flinterdunne pseudo-religie van het Hogere dan wel het Diepere. Hij noemde dit 'het mysticisme'. Degene die hierdoor was aangetast

vraagt onophoudelijk naar den grond van alle verschijnselen, in 't bijzonder van zoodanige, waarvan de laatste gronden voor onze kennis volkomen onbereikbaar zijn en hij is diep ongelukkig wanneer zijn zoeken en peinzen tot hoegenaamd geen resultaat leidt, hetgeen natuurlijk voor de hand ligt¹¹.

Tolstoj was voor hem in dit opzicht een ideaaltypisch geval. Deze had zich immers in het koor gevoegd van al die lieden, die niet genoeg meenden te hebben aan de wetenschap:

Het is waar, de wetenschap vertelt ons niets van een leven na den dood, van harpconcerten in het paradijs en van de herschepping van domkoppen en hysterische ganzen in engeltjes in 't wit gekleed, met regenboogkleurige vleugeltjes. De wetenschap is veel platter en prozaïscher, en stelt er zich mee tevreden, het aardse bestaan van den mensch zooveel mogelijk te verlichten en te veraangamen¹².

Op deze verwerping van de wetenschap volgde dan een wilde sprong naar de religie, die overigens op hoogst ondoordachte wijze werd uitgewerkt. De wereldbeschouwing van Tolstoj was dus een dichte nevel: 'hij begrijpt zijn eigene vragen evenmin als de antwoorden, die hij er op geeft'¹³. Op dit broze fundament was vervolgens een moraal gevestigd die niet veel beter was. Natuurlijk was deze doortrokken van een bewonde-

10 M. Nordau, *Ontaarding*, F. M. Jaeger (Maurits Smit), ed. (Zutphen, [1893]). De bewerking van dit aan Lombroso opgedragen boek hield in dat alleen het eerste deel van het oorspronkelijke werk was vertaald en korte opmerkingen over Nederlandse verschijnselen waren ingelast.

11 *Ibidem*, 32.

12 *Ibidem*, 152.

13 *Ibidem*, 219.

renswaardige naastenliefde, maar dat leidde toch allerminst tot een zinvolle verbetering van de fouten van het maatschappelijk systeem. De sociaal-politieke 'oplossingen' van Tolstoj waren immers even onzinnig als onpraktisch.

Mocht een gewoon mens daardoor al tot de overtuiging komen dat Tolstoj een hystericus was, dan toch zeker door diens opvattingen over de verhouding tussen de sexen, zoals naar voren gebracht in de *Kreuzersonate*. Daarin pleitte hij immers voor het onderdrukken van de 'natuurlijke driften'. Nordau verzucht hier: 'Alleen in een ziekelijk brein kon een dergelijke theorie opkomen'¹⁴. Dit zou immers al snel leiden tot het uitsterven van het menselijk ras. Het was een goed voorbeeld van de krankzinnigheid, in de klinische zin des woords, van Tolstoj. Want hoe gaat het in het gewone, gezonde leven? De verhouding tussen mannen en vrouwen wordt noch gekenmerkt door overmatige wederzijdse belangstelling, noch door een voortdurende overspannen afkeer: het is een afwisseling van verlangen en rustige onverschilligheid. Het huwelijk wordt weliswaar aangegaan op grond van wederzijdse liefde, maar is niet de institutionalisering van een chronische bevrediging van de seksuele instincten. Welnee, man en vrouw zijn daarin verbonden op grond van gewoonte, dankbaarheid, herinnering, het gevoel van vriendschap, gemeenschappelijke belangen en plichten ten opzichte van kinderen en staat. Voor een gezonde man is de vrouw geen dwangvoorstelling, zoals de fles voor een alcoholist, verscheurd tussen diepe walging en afschuw enerzijds en een hartstochtelijk verlangen naar de bedwelming en vergetelheid anderzijds¹⁵.

De brede belangstelling voor Tolstoj, dit dwaallicht, is dan ook een treurig verschijnsel. Het tekent een door koorts bevangen cultuur, de verzwakking van het oordeelsvermogen en de teloorgang van het gezonde verstand. En dit is het hoofdthema dat Nordau voortdurend naar voren brengt, of het nu gaat over de schilderkunst der prérafaëlieten, de toneelwerken van Ibsen, de poëzie van de decadenten en symbolisten, de filosofie van Nietzsche of de opera's van Wagner. En hoewel hij toegaf dat in hun werk prachtige passages voorkwamen, verweet hij hen toch bovenal het dier in de mens te prikkelen. En onbeteugelde hartstochten en instincten waren slechts een belemmering voor een verdere verhoging van het beschavingsniveau, daar dit slechts bereikt kon worden door ernstige hervorming van de samenleving, op basis van een toenemende zelfbeheersing¹⁶.

Met hoeveel plezier men Nordau ook leest, duizend pagina's is toch wat veel. Daarmee liep hij het bekende risico: wie teveel bewijst, bewijst niets. Alleen het eerste deel was in het Nederlands verschenen, maar zelfs dat was de anonieme recensent van *De Gids* al te veel. Hij vond het allemaal ernstig overdreven en het deed hem denken aan de psychiater, die zoals bekend soms nog gekker was dan zijn patiënten¹⁷. Voor een deel was dit oordeel waarschijnlijk toe te schrijven aan de traditionele eerbied in

14 *Ibidem*, 226.

15 *Ibidem*, 235-236.

16 M. Nordau, *Entartung* (2 dln.; Berlijn, 1893) II, 41-45 en 545-562. De invloed van Tolstoj in Nederland is beschreven in: R. Jans, *Tolstoj in Nederland* (Bussum, 1952).

17 *De Gids* (1893) i, 366-378.

Nederland voor beroemde buitenlanders, die hier zo fel werden gehegeld. Daarnaast had de Nederlandse vertaler, Smit, een paar onaardige opmerkingen gemaakt over het feit dat *De Gids* de laatste jaren al wat mystieke onzin had opgenomen¹⁸. Maar de belangrijkste reden was toch wellicht dat de 'ontaarding' in 1893 nog net niet heftig was losgebroken in Nederland.

Typierend is bijvoorbeeld het oordeel van Smit over Van Eeden. Enerzijds werd de degelijkheid geprezen van diens essays in *de Nieuwe Gids*, anderzijds was zijn mystieke neiging in *Ellen* (1891) en *Johannes Viator* (1892) niet onopgemerkt gebleven. Dat was fijn aangevoeld. Want hij voldeed aan beide kenmerken die Nordau als centrale bewijzen van zwakhoofdigheid had aangewezen, zowel de ambivalente houding ten opzichte van de vrouw, als het curieuze, ascetische socialisme dat hij vanaf 1896 zou gaan prediken¹⁹. Om ons hier even te beperken tot het laatste: typerend is zijn rede voor de Maatschappij tot nut van 't algemeen te Rotterdam in 1898, 'Waarvan leven wij'? Zijn beschaafde gehoor, dat zich waarschijnlijk verheugd had op een mooie lezing van een gevierd auteur, kreeg daar te horen dat de gehele samenleving door en door rot was, gebaseerd op leugen, bedrog en gouddorst. Daardoor werd zowel het volk als de bourgeoisie ten diepste verdorven:

De uitgezogen behoeftigen worden onwetend en ruw, de gemakkelijk levende uitzuigers worden vadsig, of broodronken, of geldgierig, of bekrompen en trots, of zenuwziek door een overprikkeld onharmonisch leven.... Wij allen, allen zijn medeplichtig, en wij allen dragen de straf²⁰.

Op dit alles volgde, zoals bekend, de pathetische kolonisatiepoging op Walden. Maar het meest interessant is, dat hier een kritiek op de burgerlijke samenleving werd verwoord die rechtstreeks ontleend had kunnen zijn aan *Recht voor allen*, alleen kwam het niet van een verontwaardigde arbeider, maar van een vertwijfelde zoon der bourgeoisie. En hoewel het bij Van Eeden allemaal nogal extreem was, drukten zijn leven en werken spanningen uit die in veel breder kringen werden nagevoeld. Dat blijkt ook wel uit het succes van twee *romans à thèse* die in 1897 verseheneen.

4 *Hilda en Barthold*

Om te beginnen was daar de roman *Hilda van Suylenburg*, geschreven door Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk²¹. Het bood een soort catalogus van alle argu-

18 Nordau, *Ontaarding*, 205.

19 *Ibidem*, 201. In de kantlijn van het exemplaar uit de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek staat hier waarderend bijgeschreven: 'Dat een en ander omtrent Van Eeden juist gezien is, getuigt zijn in zijn laatste levensjaren overgaan naar het katholicisme'. J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam, 1990) 387-392.

20 F. van Eeden, *Waarheen leven wij?* ([Amsterdam, 1898]) 22 en 25.

21 C. Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam, [1897,] 1898). Over haar: T. Pollmann, 'Inleiding' in: C. Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam, 1984) 3-19.

menten die indertijd tegen het feminisme werden ingebracht en de weerlegging daarvan. Het was een boek dat sterk de aandacht trok: binnen korte tijd werd het driemaal herdrukt en het werd de aanleiding tot een vrij uitvoerige discussie, waarbij menigeen zijn mening naar voren bracht over deze brandende kwestie. Afgezien van de vraag wat Cécile Goekoop naar voren bracht over de specifieke eigenschappen en kwaliteiten van vrouwen, is deze roman vooral ook interessant als aanval op de bestaande samenleving. Door de aangrijpende schildering van het lot van een aantal vrouwen wordt immers duidelijk gemaakt dat de patriarchale, liberaal-kapitalistische samenleving moreel verwerpelijk is. Een kort overzicht van de belangrijkste verhaallijn kan dat verduidelijken.

Hilda was op 21-jarige leeftijd wees geworden en vervolgens opgevangen door haar familie in Den Haag. Al snel dreigde ze daar ten onder te gaan aan de warreling van volstrekt zinloze beuzelarij en wuft plezier: 'bonte sluiers trekken over afronden van verveling'. Gelukkig neemt een vrouwelijke arts, enigszins gestyleerd naar Catherina van Tussenbroek, haar onder haar hoede. Deze laat haar de verschrikkingen zien van de armoede, hoe vooral vrouwen daaronder lijden, allen immers even rechteloos als machteloos. Tegelijkertijd wordt het Hilda duidelijk, hoe leeg en zedeloos het bestaan in de gegoede kringen is. Ook dat blijkt het scherpst aan het lot van de vrouwen. Sommigen verlagen zich, om op welke wijze dan ook een man in de wacht te slepen; anderen worden nerveuze wrakken, als het maar duurt en duurt voordat ze gevraagd worden. De vraag was overigens wat erger was: ongetrouwd blijven of in een huwelijk belanden waarin geen liefde heerste. Was dit alles niet een vorm van prostitutie? Werk was eigenlijk de enige remedie, maar juist dat werd de vrouw vaak onmogelijk gemaakt. Toonde dit niet aan dat de samenleving fundamenteel fout in elkaar stak? Toen dit haar duidelijk werd, besloot Hilda zich te wijden aan een verbetering van de samenleving. Als haar ideaal formuleerde ze:

O! dienende liefde, het zich wijden aan, het opbouwen van anderen en daardoor het komen tot klaarheid voor zich zelf, het in volheid ontwikkelen van eigen krachten. 'Zoo wie zijn leven verliezen zal, die zal 't zelve vinden!' stond in het versleten testamentje van haar moeder, en nu verstond zij de waarheid daarvan²².

Daarmee komt het motief van zelfheiliging in deze roman krachtig naar voren. Maar een mogelijk verwijt dat het hier in laatste instantie toch ging om een egocentrisch individualisme werd voorkomen met het argument, dat een nieuwe samenleving op geen andere wijze bereikt kon worden: wat viel er te verwachten van het nieuwe geslacht, als de verhoudingen tussen de sexen zich niet zouden wijzigen. De vrouw die achterlijk werd gehouden zou zich immers onbewust wreken door ook haar kinderen niet goed op te voeden? Zo zou een verbetering welhaast onmogelijk kunnen optreden. Kortom, lag de sociale kwestie niet voor het grootste deel besloten in de vrouwenkwestie²³? Nu was dit een klemmende vraag, zowel in zijn theoretische als praktische

²² *Ibidem*, 291.

²³ *Ibidem*, 108, 391.

implicaties: waar te beginnen bij het naderbij brengen van een hogerstaande samenleving?

Cécile Goekoop koos in haar roman voor een interessante oplossing van dit dilemma. Ze liet Hilda deze vraag voorleggen aan Maarten van Hervoren, een jonge man die de lezer halverwege het boek heeft leren kennen als een prettige uitzondering in het Haagse milieu. Maarten bekende bijvoorbeeld een fatterig vriendje hoezeer hij gegrepen was door 'de groote puzzles van onze maatschappij', waarop deze uitriep:

Zoo, ben jij tegenwoordig ook al beet gepakt? 't Is net 'n aanstekelijke ziekte tegenwoordig, dat geleuter over sociale vragen! En nou zitje natuurlijk tot over de ooren in enquêtes, werkstakingen, vrouwenemancipatie, kiesrecht, arbeiderswoningen, anarchisme, socialisme, gemeenschapskunst, vredebonden, godsdienstcongressen, vrije liefde, vegetarisme en god-weet-wat²⁴!

En inderdaad, dat waren allemaal vraagstukken waar Maarten geweldig door werd geboeid. In onze ogen is het een nogal heterogene lijst, maar het is opmerkelijk dat de tijdgenoten daar kennelijk wel degelijk een samenhang in zagen. Maarten legde zich als sociaalvoelend ondernemer tenslotte vooral toe op het verbeteren van de arbeidsverhoudingen, terwijl Hilda rechten ging studeren om op het gebied van eigendoms-, familie- en kiesrecht de barrières te helpen slechten die het vrouwen verhinderden zowel individu als gemeenschapsmens te zijn. Even later besloten zij, de lezer had het al een tijdje aan zien komen, met elkaar in het huwelijk te treden. Daarmee werd het dilemma op een gelukkige wijze opgelost: gezamenlijk en toch apart zouden zij zich nu inzetten voor de verbetering van de verhouding tussen de sexen en die tussen de sociale klassen. De volledige versmelting van beide idealen werd, in de laatste pagina's van het boek, tenslotte gesymboliseerd in de geboorte van een dochter, gewijd aan liefde en gerechtigheid.

In datzelfde jaar 1897 verscheen nog een roman die veel opzien baarde en eveneens binnen korte tijd drie drukken beleefde. Dat was *Barthold Meryan*, geschreven door Cornélie Huygens.

Barthold was de zoon van een rijke koopman, wonend aan een van de grachten van Amsterdam. In zijn jeugd was de oude Meryan nog bevlogen geweest door de idealen van 1848, maar hij had zich ontwikkeld tot een rechtschapen maar hard zakenman en een zeer autoritair gezinshoofd. Zijn zoon was een bijzonder begaafde jongen, die aanvankelijk voorbestemd leek in de voetsporen van zijn vader te treden. Maar als student in Delft groeide zijn weerzin tegen een dergelijke levensloop:

Ten koste van aanhoudende inspanning in een poel van menselijke ongerechtigheid en laagheid met andere gelijke wezens rond te spartelen, zonder eenige hoop op een finale reiniging, wat had dit au fond te beduiden²⁵?

24 *Ibidem*, 221.

25 C. Huygens, *Barthold Meryan* (Amsterdam, 1897) 146.

Betrekkelijk toevallig belandt hij op een avondje, waar de sociaal-democraat Martalis, een figuur die gestyleerd is naar Franc van der Goes, een gloedvol pleidooi houdt voor het socialisme²⁶. Barthold is er diep van onder de indruk, zit daarna urenlang met gloeiend hoofd in een vriesnacht aan het open raam. Niet alleen was hem 'Nieuw Leven' geopenbaard, maar meer nog 'als ware plotseling vaneengescheurd de voorhang van den tempel der Oneindigheid'²⁷. Dan beginnen echter de aanvallen op zijn nieuwe levensideaal. Ten eerste stoot de afschrikwekkende ruwheid van de arbeidersbeweging, diep verscheurd door de strijd tussen Troelstra en Domela Nieuwenhuis, hem tegen de borst. Hoe rijmde zich dat met 'het evangelie der menselijkheid, dat in onze eeuw met het woord socialisme werd aangeduid'? Vervolgens wordt hij door zijn vader een huwelijk ingeduwd met een wuft meisje, dat slechts uit was op een goed huwelijk en zijn idealen allerminst deelde. De bedoeling van de oude Meryan was, dat dit meisje zijn zoon wel op het rechte pad zou terugvoeren, maar het tegendeel was het resultaat. Barthold verbreekt de banden, zowel met zijn echtgenote als met zijn ouders, en zet zich geheel in voor de bloei van de zogenaamde Arbeiderskerk, die zich richtte op de geestelijke en morele ontwikkeling van de arbeiders, zoals de arbeidersbeweging streed voor de politieke en stoffelijke verheffing. In dat werk raakt hij op steeds vertrouwder voet met Anna Denner, een hoogleraarsdochter die haar levensdoel zocht in sociale arbeid onder arbeidersvrouwen, met name door vakverenigingen te helpen oprichten. Ze ging zelfs economie studeren om haar werk wetenschappelijk te funderen, zoals Hilda van Suylenburg rechten ging studeren. En ook in deze roman symboliseerde een huwelijk de verbinding van verschillende idealen. Want hoewel een formeel huwelijk tussen Barthold en Anna onmogelijk was, weten zij door de ernst van hun idealen en van hun liefde, tenslotte ouderlijke toestemming te verwerven voor een vrij huwelijk.

Het is niet moeilijk allerlei accentverschillen tussen *Hilda* en *Barthold* vast te stellen, temeer niet daar Cornélie Huygens, lid van het partijbestuur van de SDAP, in een aantal publikaties beweerde een 'socialistisch' feminisme voor te staan tegenover het 'burgerlijk' feminisme van Cécile Goekoop²⁸. Maar de overeenkomsten zijn veel meer opvallend. Beide boeken zijn een aanval op een burgerlijk-kapitalistische samenleving die moreel ziek was. Zowel de positie van de vrouw als die van de lagere standen was daarvan bij uitstek het bewijs. Krankzinnigheid, alcoholisme en prostitutie waren de opvallende ziekteverschijnselen (zoals ook Van Eeden deze had opgevoerd). De hoofdpersonen kozen echter niet voor het bestrijden van een symptoom, hoezeer zij zich ook verwant voelden aan degenen die wèl hun leven wijdden aan geheelonthou-

26 Elders heb ik gewezen op de invloed van de evolutietheorie op de legitimatie voor het socialisme: P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen, 1987).

27 Huygens, *Barthold*, 183.

28 Toen Cornélie Huygens, afkomstig uit een aristocratische familie, zitting nam in het partijbestuur van de SDAP werd ze door Van Helsdingen joviaal begroet: 'Nou Huygens, welkom in ons midden! Ja, ik noem je nu voortaan maar Huygens, nu je in 't partijbestuur bent. Is dat goed'? Ze vond het goed, maar bleef bekend staan als 'de freule': P. Spigt, 'Vier vrouwen in de vrijdenkersbeweging' in: O. Noordenbos, P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (Nijmegen, 1976) 204-209. Een uitstekende analyse van deze (schijn-)tegenstelling: U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990).

ding, vegetarisme en zelfs de neo-mystiek. Ze werden daarmee ook erkend als leden van een brede humanitaire beweging, gericht op de genezing van de samenleving. In deze romans werd echter gekozen voor een combinatie van individuele bekering en praktische werken aan de hervorming van de samenleving, voor een even verheven als betrekkelijk realistisch idealisme.

Opvallend is verder dat beide romans zich afspeelden in de hoogste regionen van de samenleving, de bovenlaag van de Amsterdamse burgerij of de aristocratie in Den Haag. Nu waren dit sociale lagen die traditioneel het mikpunt vormden voor cultuurkritiek. Bovendien kenden de schrijfsters deze kringen waarschijnlijk uit eigen ervaring. Maar het is toch opmerkelijk dat de nieuwe idealen niet gestalte kregen in het hart van de arbeidersbeweging, maar aan de rand daarvan of zelfs net daarbuiten. Dat betekent dat er nog een zekere reserve was ten opzichte van de ruwe praktijk van de arbeidersbeweging in die dagen. Ger Harmsen heeft, juist vanwege dit aspect, deze houding waaraan 'kleinburgerlijke ethiek, utopische dromen en intellectueel elitebesef niet vreemd waren', dan ook 'patriciërsocialisme' genoemd²⁹.

Beide romans maken daardoor duidelijk dat het socialisme, voor de lezende middenklasse wellicht in principe aantrekkelijk was; de populariteit van beide romans wijst in ieder geval op een zekere gevoeligheid in brede kringen. De SDB was echter in ieder geval te ruw en te grof geweest om dit politiek op te kunnen vangen. In de SDAP leek hiervoor veel meer ruimte te zijn. Daar kwam immers een ander type socialisme naar voren, waarbij de nadruk meer kwam te liggen op de wetenschappelijke waarde van het socialisme, een meer onderkoelde vorm van morele verontwaardiging naar voren kwam en tevens mogelijkheden werden geboden voor het ontplooiën van activiteiten voor praktische hervormingen. Deze, achteraf, zo aantrekkelijke combinatie was echter aanvankelijk geen succes. De oprichters hadden de illusie dat een belangrijk, 'en wel het best ontwikkelde deel der socialistische arbeiders' met hen mee zouden gaan. Tien jaar later moest echter worden vastgesteld: 'Verbazend dun gezaaid zijn heden nog in de SDAP de leden, die overgekomen zijn uit de oude beweging'³⁰. Dat betekende dat de SDAP een vrijwel geheel nieuwe laag aanhangers diende te werven. Aanvankelijk ging dit ontmoedigend traag; pas in de jaren 1910-1913, rond de acties voor algemeen kiesrecht, zou er sprake zijn van spectaculaire successen³¹. Een opmerkelijk verschijnsel was echter wel, dat al vrij snel na de oprichting de SDAP aantrekkelijk bleek te zijn voor enkele intellectuelen. Dat was een nieuw verschijnsel. Een aantal van hen had de ontwikkelingen in de SDB wel met belangstelling gevolgd (zelfs een precieus literator als Lodewijk van Deysel had Domela Nieuwenhuis met een bezoek vereerd), maar lid van diens SDB worden, was iets geheel anders. In 1897 echter traden Gorter en Henriëtte Roland Holst tot de SDAP toe, waarbij ze enthousiast werden begroet door Troelstra: hierdoor werd het zijns inziens mogelijk dat de partij

29 G. Harmsen, 'Herfstij van het liberalisme' in: *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen, 1982) 231-242.

30 Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, I, 50.

31 T. van der Meer, e. a., *De SDAP en de kiesrechtstrijd* (Amsterdam, 1981). Zie ook: H. Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP* (Amsterdam, 1989) 855-860 (tabel 1 tot en met 5) en *passim*.

zou uitgroeien tot 'de manifestatie van een nieuwe levens- en wereldbeschouwing'³². Toch lag hier een onverwacht probleem, waarbij in zekere zin het dilemma van Treub terugkeerde.

Het socialisme dat zich in de SDAP ontwikkelde baseerde zich formeel geheel op wetenschappelijke inzichten; socialisme was eigenlijk sociaal-politieke sociologie, geheel geschraagd door de wetten van natuur en samenleving, zoals door Darwin en Marx ontdekt. Voor sommigen betekende het aanvaarden van dit inzicht het opheffen van de verwarring, een bijna mystieke stap naar eenheid, heilheid en gemeenschap. Maar een dergelijke stap was niet iedereen gegeven. Zo bleven er velen die niet werden aangesproken door de gedachte dat de verbetering van de samenleving afhankelijk was van het worden van omstandigheden en niet van het willen van mensen. Zij wensten hun specifieke idealen op het terrein van een humanere en natuurlijkere samenleving niet te onderschikken aan deze vorm van socialisme, laat staan te onderwerpen aan de tactiek en strategie van de SDAP. Dat betekende dat de partij voor het lastige dilemma stond of ze deze laag van mogelijke aanhangers op een of andere wijze tegemoet zou komen, of dat, integendeel, een concurrentieslag niet te ontwijken was. In het eerste geval liep de theoretische zuiverheid gevaar, in het andere geval de groei van de aanhang.

5 Algemene geheelonthouding

Vooraf in de eerste jaargangen van *De Nieuwe Tijd* worden dit soort problemen zichtbaar. Ten eerste moest deze kleine partij natuurlijk éérs maar zien enige invloed te verwerven in de arbeidersbeweging. Deze bestond in die periode in hoofdzaak uit vakverenigingen die zich zoveel mogelijk buiten de strijd tussen Troelstra en Nieuwenhuis wilden houden en zich dus politiek 'neutraal' opstelden. Dat betekende bijvoorbeeld voor Van Kol dat er niet zozeer sprake was van een klassenstrijd, als wel 'een strijd om den boterham'. En hij verzuchtte:

Het socialisme ware slechts een dierlijke strijd om een brok vleesch, om een snede brood, wanneer het niet tevens aandrang op de vervulling dier hogere behoeften, die zoo diep in onzen boezem wonen, de zucht naar vrijheid en geluk³³.

Van der Goes is nog meer uitgesproken in zijn kritiek. De vakbeweging reduceert het socialisme tot een onbelangrijk 'getwist met patroons en werkgevers'. Daarom was het ook zo belangrijk dat de SDAP was opgericht, daardoor was het immers slechts mogelijk 'het beginsel zuiver te houden':

Tijd is het, en meer dan tijd, dat wij onze denkbeelden dragen onder het arbeidersvolk. Dat wij, van een sekte die wij waren, van een partij die wij zijn, overgaan in de klasse die wij moeten worden³⁴.

32 Geciteerd naar: Buiting, *Richtingen*, 57.

33 Reinzi (= Van Kol) in *De Nieuwe Tijd*, I (1896-1897) 15.

34 Van der Goes in *Ibidem*, 19, 20 en 224.

Maar zover was het nog lang niet. De SDAP heeft ongeveer tien jaar nodig gehad om een zekere positie op te bouwen in de arbeidersbeweging en, zoals gezegd, de aanhang groeide pas vanaf 1910 in bevredigende mate³⁵.

Ten tweede moest de positie bepaald worden ten opzichte van de humanitaire beweging, waaronder nogal wat intellectuelen. Zowel Van der Goes als Cornélie Huygens stelden zich op het nieuw-orthodoxe standpunt dat 'neigingen en behoeften en wenschen en begeerten en idealen' noch de samenleving, noch de mensen daarbinnen bepaalden. Nee, het was juist omgekeerd: het ontwikkelingsniveau van een samenleving eiste bepaalde opvattingen en eigenschappen of, nog korter, de menselijke natuur kwam voort uit de maatschappij³⁶. Dit leverde vervolgens het nodige theoretisch bochtenwerk op, waarbij de conclusie onvermijdelijk was dat politiek handelen buiten de SDAP betrekkelijk zinloos was, binnen het kader van de SDAP echter in hoge mate zinvol.

Een aardig voorbeeld van deze manier van redeneren is een uitvoerige serie artikelen van Troelstra in de eerste jaargang van *De Nieuwe Tijd* over een aantal dominees die Tolstoj wenste na te volgen. Ook zij beriepen zich op een bekend bijbelwoord:

En de scharen vroegen hem, zeggende: Wat moeten wij doen? Hij antwoordde en zeide: Wie een dubbel stel klederen heeft, dele mede aan wie er geen heeft, en wie spijzen heeft, doe evenzo (Lucas 3: 10, 11).

Dat leidde tot het vermijden van iedere luxe en een persoonlijke matiging in alles, waarmee de schuld aan de onrechtvaardige samenleving kon worden teruggebracht. Troelstra bracht hier kortaf tegenin dat, zelfs als iemand zich beperkte tot het breken van het dagelijks brood, hij zich nog moest schamen 'over de door-en-door zondige wijze, waarop dat brood in zijne handen is geraakt'³⁷. Deze houding schoot te kort, het was slechts een gevoelssocialisme, op hetzelfde niveau als geheelonthouding en

35 Een aardig beeld van de zeer uiteenlopende meningen onder arbeiders gaf de autobiografie van een timmerman uit de grote stad, die zich over deze periode herinnerde: 'Er waren dan ook vogels van diverse pluimage. Sociaal-democraten een heel enkele maar, vurig en gewiekst. Werkliedenverbonders en vrijzinnig-demokratische mannetjes ook wel, maar meestal nogal tam. Dan anarchistische oftewel vrije elementen, propagandisten voor Gemeenschappelijk grondbezit, vegetariërs, op bloote voeten op het werk, den geheelen dag olienootjes etend, met een bosje peen soms naast de kalkkuip op het werk ..., geheelonthouders en liefhebbers van den Gelderschen pot, verguizers en vergoders van Domela Nieuwenhuis en Troelstra enz. enz.'. Geciteerd naar J. F. Ankersmit, *Arbeiderslevens* (Amsterdam, s. a.) 35-36. Zo valt de positie van de SDAP bij de grote spoorwegstakingen van 1903 niet te begrijpen, als men daarbij geen rekening houdt met het feit dat het ook een strijd was tussen verschillende stromingen binnen het socialisme om de macht in de arbeidersbeweging. Zie hiervoor M. Buschman, 'De scheurcirkulaire', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1979) 145-178. En ook de relatie tussen SDAP en NVV liep aanvankelijk niet van een leien dakje. Zie hiervoor: J. M. Welcker, 'De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen russen 1906 en 1913' in: *Idem, Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam, 1978) 557-595.

36 Van der Goes in *De Nieuwe Tijd*, I (1896-1897) 6; C. Huygens in *Ibidem*, II (1897-1898) 368. Over het 'moraaldebat' zie: Buiting, *Richtingen*, 496-503.

37 P. J. Troelstra in *De Nieuwe Tijd*, I (1896-1897) 240.

vegetarisme. Het was onmiskenbaar een sympathiek verschijnsel, omdat het de uiting was van een behoefte om zich solidair te verklaren met de verdrukten en zich aan nieuwe idealen te geven. Verder was het ook een bemoedigend bewijs van verscherpte klassetegenstellingen. Steeds meer mensen immers walgden van de decadentie hunner klasse en ontvluchtten het vaandel der bourgeoisie. Het grote probleem echter was, dat zij alleen 'mensen' zagen en niet 'klasse': 'daarom zijn zij theoretische anarchisten, daarom gaan zij op in individueel peuterwerk, daarom zijn zij doode elementen in den heiligen reuzenstrijd onzer dagen'³⁸.

Al deze mensen stonden als het ware op een brug tussen individualisme en socialisme. En net als Troelstra zelf had gedaan moesten ze deze brug geheel over en zich in het kamp der strijdende sociaal-democratie voegen³⁹.

Het oordeel van Troelstra was hiermee in feite spijkerhard. Eén van de bronnen van de belangstelling voor het socialisme onder intellectuelen, een diepe verontrusting over de eigen cultuur en een idealistisch streven om deze te helen, werd kil afgedaan als halfzachte kortzichtigheid, noch wetenschappelijk te rechtvaardigen, noch ethisch te verantwoorden: buiten de SDAP geen redding. Daarmee werd niet zozeer een brug geslagen tussen individualisme en socialisme, die voetje voor voetje zou kunnen worden afgewandeld, maar een ravijn geconstrueerd, dat slechts met een moedige sprong kon worden over gestoken.

Dit standpunt was even juist in de socialistische theorie als onhandig in de praktijk. Was eerst de ruwheid van de arbeidersbeweging een hindernis voor intellectuelen om toe te treden tot de beweging, nu zou de opstelling tegenover andere emancipatie- en hervormingsbewegingen daartoe een belemmering zijn. Tekenend waren in dit verband de problemen tussen de SDAP en de vrouwenbeweging. Mochten de mogelijke tegenstellingen in Hilda en Barthold nog door middel van huwelijken worden overwonnen, in werkelijkheid was er in de jaren negentig een scherpe concurrentiestrijd tussen sociaal-democratie en vrouwenbeweging. Cornélie Huygens plaatste in 1898 het verwijt dat het burgerlijk feminisme slechts bezig was met zo'n 'individualistisch sexe-oorlogje'⁴⁰. En Troelstra volgde een jaar later met zijn legendarische opmerking in de Kamer dat hij liever 'de eerste de beste baliekluiver' het kiesrecht gaf voordat hij zich warm zou gaan maken voor het vrouwenkiesrecht⁴¹. Deze houding leidde ertoe, dat de invloed van de Vrijzinnig-democratische bond op de vrouwenbeweging groter was dan die van de SDAP. Tevens werd duidelijk dat dit soort problemen weliswaar vaak het beste werden verwoord door intellectuelen, maar dat het in principe grote groepen mensen betrof.

Een vergelijkbare verhouding dreigde zich te ontwikkelen met de geheelonthouders.

38 *Ibidem*, 137.

39 *Ibidem*, 38.

40 C. Huygens, *Socialisme en feminisme* (Amsterdam, 1898) 5. Zie ook J. Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme* (Nijmegen, 1973).

41 Geciteerd naar U. Jansz, *Denken over sekse*, 91. De visie dat het hier ging om een concurrentiestrijd is ontleend aan M. Everard, 'Annette Versluys-Poelman en haar kring', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, VI (1985) 106-137.

Aanvankelijk werd deze groep vanuit de hoogte meegedeeld dat het wel een begrijpelijk ideaal was, maar dat de werkelijke oplossing van het probleem slechts in de komst van een socialistische maatschappij was gelegen. Een vertegenwoordiger van de afschaffers liet het daar niet bij zitten. In 1900 legde hij in *De Nieuwe Tijd* uit, dat het dagelijks leven toch voldoende te zien gaf dat 'economische toestanden en klasse positie' niet de enige verklaring voor het alcoholgebruik kon zijn. Bovendien degeneerde de arbeidersklasse door het jenevergebruik in snel tempo, zodat het er somber uitzag als de socialistische zege nog even op zich liet wachten. Op grond daarvan pleitte hij voor het opnemen van geheelonthouding in het programma der sociaal-democratie⁴². De redactie van *De Nieuwe Tijd* nam deze kwestie verrassend serieus. Ze organiseerde een enquête, waarover twee jaar later door Henriëtte Roland Holst verslag werd gedaan. Daarin werd de oude opvatting officieel over boord gezet: lage lonen en lange werktijden bevorderden alcoholgebruik, maar er was geen noodzakelijk verband. Dit impliceerde natuurlijk ook dat dit probleem niet vrijwel automatisch zou zijn opgelost als het kapitalisme was afgeschaft. Roland Holst toonde ook begrip voor de praktische kant van de zaak. Zij citeerde met instemming een opmerking van de SDAP afdeling Tilburg: 'Drinkende vakgenoten zijn slechte contributiebetalers'⁴³. Aansluiting bij de arbeidersbeweging bleef natuurlijk de beste remedie tegen 'de trek naar de jenever', maar dat was niet langer de enig zaligmakende stap. Haar conclusie was, dat de geheelonthouding als zodanig niet in het programma van de SDAP moest worden opgenomen, maar dat de SDAP officieel met deze beweging moest samenwerken⁴⁴. Een dergelijke benadering was aanzienlijk wervender dan het aanvankelijke standpunt en zou bovendien een steeds groter deel van de aanhang van de SDAP emotioneel bevredigen.

6 *Privatisering en socialisering*

Als we het oordeel van Romein over 'de kleine geloven' nog eens terughalen, een soort burgerlijk anarchisme gebaseerd op schuldbesef, dan is het opvallend hoezeer hij de mening herhaalde van socialisten rond de eeuwwisseling. Deze mening was ambivalent: ze waren immers zowel concurrenten als potentiële medestanders. Ze richtten zich op dezelfde markt als waarop de SDAP zich richtte, de bovenste lagen van de arbeidersklasse en uit de nieuwe middenklasse. Dat waren de groepen die aan het eind van de negentiende eeuw een grote gevoeligheid hadden ontwikkeld voor de problemen die een versnelde industrialisering en urbanisering voortbrachten dan wel met zich mee leken te voeren. Nu was het voor hen de vraag of politieke partijen in staat waren de kern van de problemen, namelijk de aard van de mens, te veranderen. Velen richtten zich daarom op de bekering van het individu, dat miljoenen keren herhaald zou resulteren in een natuurlijke en humane samenleving. Dat werd uitgedrukt in de bekende formule 'Lebensreform ist Selbstreform'. Daarmee werd de sociale kwestie als

42 F. V. Schmidt in *De Nieuwe Tijd*, IV (1899-1900) 179-191.

43 H. Roland Holst in *Ibidem*, VII (1902-1903) 603.

44 *Ibidem*, 615-616.

het ware geprivatiseerd⁴⁵. De sociaal-democraten achtten dit antwoord kleinburgerlijk, ondeugdelijk en in principe zelfs schadelijk voor een echte oplossing. De wetenschappelijke bestudering van de ontwikkeling der samenleving kon immers tot geen andere conclusie leiden dan dat de oplossing alleen en uitsluitend bestond uit een socialisering van de talloze problemen.

De sociaal-democratische bekeerden van het eerste uur onderschatten aanvankelijk de betekenis van de beweging voor *Lebensreform* geheel. Ze zagen deze in grote lijnen als een symbool van de decadentie van de burgerij, een verwarde intelligentia, ongeveer zoals Nordau deze geschetst had. Pas na enkele jaren beseften zij dat het niet ging om een handjevol bohémiens, ook al waren er rare kostgangers onder, suspecte oplichters zelfs. Pas langzamerhand drong door dat het als sociaal verschijnsel ging om een brede humanitaire beweging, waaruit bovendien een goed deel van de nieuwe aanhang gerecruteerd werd. Geen partij immers zou later zoveel kleine gelovigen herbergen. Rond de eeuwwisseling groeit in de SDAP enige tolerantie. Door de strenge Saks werd toen zelfs Van Eeden als familielid geaccepteerd. In 1902 schreef hij uitvoerig en zeer ironisch over diens kolonie Walden, maar eindigde tenslotte toch met hem welkom te heten als socialist, als 'broertje toch al is het een rare broeder'⁴⁶.

45 Zie over deze kwestie, alsook over de aanhang van deze bewegingen: W. R. Krabbe, *Gesellschafts-veränderung durch Lebensreform. Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode* (Göttingen, 1974). Daarnaast H. Q. Röling, 'De God'lijke stem van het medelijden. Vegetarisme in Nederland 1894-1914' (Doctoraalscriptie UvA 1972).

46 Geciteerd naar F. de Jong *Edz., J. Saks, literator en marxist. Een politieke biografie* (Nijmegen, 1977) 136. Vergelijk de zuinige opmerking van Roland Holst: 'In de staking van 1903 heb ik hem van zijn goeden kant leeren kennen' in: Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam-Antwerpen, 1949) 93-94. De grotere tolerantie was echter sterk ingegeven door de overweging geen aanhangers af te stoten. De christen-socialist J. A. Bruins stuit in 1910 nog op een muur van onbegrip en verzet als hij een formulering in het nieuwe partijprogramma wil hebben waaruit blijkt dat mensen op grond van morele overwegingen voor het socialisme kiezen. Zie: J. Wijne, 'Leids congres besloot tot bredere grondslag voor sociaal-democratie', *Voorwaarts*, VII (1 mei 1987) xiii, 4-7. De invloed van het christen-socialisme zou aanvankelijk zeer gering blijven. Rond het weekblad *de Blijde-Wereld* was een kleine groep werkzaam, maar pas in de jaren twintig ontwikkelde dit zich van een randverschijnsel tot een aanvaarde bijdrage aan de partij. Zie: H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme* (Leiden, 1974) 200 vlg.

De stad van het betere leven. Cultuur en samenleving in Nederland rond 1900

FRANK VAN VREE

Wie de historische literatuur over het *fin-de-siècle* in ogenschouw neemt, kan zich moeilijk aan de indruk onttrekken dat termen als 'decadentie', 'ondergangsstemming' en 'gebrek aan vertrouwen' soms wel heel gemakkelijk zijn gebruikt om het culturele klimaat van de eeuwwende te karakteriseren. Het lijkt er op dat ook veel moderne historici zich maar al te graag laten meeslepen door een heimelijk verlangen naar *echt* drama.

Toch is dit romantische motief niet altijd verantwoordelijk voor dergelijke karakterisering. In sommige gevallen ligt aan het beeld van de wankelende en verscheurde westerse beschaving rond 1900 een zuiver finalistische opvatting van de geschiedenis ten grondslag. *Op het breukvlak van twee eeuwen* van Jan Romein is daarvan een goed voorbeeld. Want hoewel de marxistische historicus erkent dat veel verschijnselen rond 1900 wijzen in de richting van vernieuwing, scheppingskracht en vertrouwen in de toekomst, en zelfs betoogt dat 'het *fin-de-siècle* meer dan een feit een pose is geweest'¹, plaatst hij zijn werk toch vooral in het teken van de ondergang van de adel en de interne tegenstrijdigheden van de kapitalistische samenleving. De 'omslag' die Romein meent te bespeuren in politiek, kunst en wetenschap wordt door hem dan ook gekenschetst als de teloorgang van de innerlijke zekerheden van de Europese bourgeoisie — als een 'vormverandering van haar geest', die een uitdrukking vond in

een lossen worden van haar denkstructuur, een rafeling van haar gevoelsweefsel, die direct voortkomen uit twijfel aan en onlust over voordien algemeen als vaststaand aangenomen religieuze, intellectuele en morele waarheden, normen en waarden ..².

Romeins analyse van het tijdsgewricht wordt dus min of meer gedomineerd door zijn preoccupatie met de innerlijke zwakte van de burgerlijk-kapitalistische samenleving. Zijn noodzakelijke schematiek leidt tot een zeer dialectisch, maar weinig consistent betoog. In andere studies is het de eerste — soms zelfs de *tweede*—wereldoorlog die haar schaduwen vooruit werpt en daarmee een stempel drukt op de interpretatie van de gebeurtenissen in de decennia die aan deze oorlog(en) voorafgingen. Daarbij wordt het accent vanzelfsprekend gelegd op de veronderstelde voosheid van de cultuur en het illusoire karakter van de toekomstverwachtingen in de jaren rond 1900³.

Tegenover dergelijke generaliserende opvattingen staan uiteraard ook meer genuanceerde ideeën. Carl Schorske, bijvoorbeeld, benadrukt in zijn inspirerende essays over

1 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900* (Amsterdam, 1967) 45.

2 *Ibidem*, 54.

3 Ronduit tendentius is bijvoorbeeld B. Tuchman, *The proud tower* (New York, 1966).